

В. СТАМБУЛОВ

ЗЕЛЕНА БРУССА

Жити в Туреччині і не побувати в Бруссі — злочинство. Віковий сон, що обіймає це місто, місто минулого, зберіг, як у казці, від руїнного впливу часу прекрасні неповторні пам'ятки, що відбили одну з найславніших сторінок Оттоманської історії. Але Брусса цікава не тільки історичними спогадами і своєрідністю свого староукладного побуту; це надзвичайно розкішний куточок природи, що робить на всякого, хто там побував, глибоке нестерте враження. І проте рідко хто заїздить до Брусси. Мало хто навіть із завзятих туристів знає, що зовсім близенько від душного, порошного і брудного Стамбулу лежить вічно зелена, вічно свіжа, обмита прохолодою гірських ручаїв Брусса. Надаремно, розгорнувши якунебудь із кількох десятків газет, що виходять у Стамбулі, ви почали б шукати годин відходу пароплавів на Муданію — гавань Брусси. Розпис руху по Босфору, на Принцеві острови, у всі порти Середземного і Чорного морів забирає цілі сторінки цих газет, але щоб дізнатися, як і коли можна поїхати в Бруссу, треба звонити по телефоні, або самому піти на пристань.

Проте пароплави на Муданію йдуть щоранку. Вони відходять навіть від найкращої пристані Стамбула — Топ - Хане, де великі почекальні обставлені, спеціально для того, щоб спокушати туристів, у східньому стилі і обернені на постійну виставку красовитих турецьких виробів. Тут, дожидаючи пароплава, можна посидіти на низенькій шовковій канапі, або на дерев'яних кріслах, розкішно оздоблених перломутовими та костяними інкрустаціями, серед чудових ушацьких і спартських килимів, битих мідяних мангалів і барвистої кутахійської кераміки.

Пароплави „Сейрі - Сефаїне“ (державне турецьке пароплавство) ідуть в Муданію тричі на тиждень. В інші дні відходять пароплави приватних турецьких власників. І ці і ті дають досить вигоди для чотирьохгодинної прогулянки по дзеркальній поверхні Мармурового моря.

Рівно о 9 - й годині пароплав дає гудок, і маленький буксир, пахкаючи і плюючись чорним димом, відтягає його від пристані і допомагає розгорнутися серед кількох десятків суден, що стоять на котвиці. Хутко ми обходимо ріг Сейрайля з його тінявими садами і кіосками Старого Палацу, і виходимо в Мармурове море. Праворуч розгортається чарівна панорама Стамбула: Ай - Софія, мечети Ахмета і Сулеймана, далеко на краю міста, понад морем, Семибаштовий Замок. Ліворуч море горить, леліє, виблискує міріадами золотих вогників під промінням немилосердного сонця. Наче в туманній поволоці встають обриси Принцевих островів і порізаного горяного берега Анатолії.

На пароплаві метушня. Крім кількох дебелих чоловіків з породи діловиків, що перебирають бурштинові чотки і кейфують за чашечками кави в плетених кріслах чардака першої класи, та купки пасажирів третьої: селян, дрібних крамарів, ремесників, що статечно сидять з своїми жінками, закутаними в темні

пелерини, на тіснім носовім чардаку, серед завали кодол і коловоротів,— на пароплаві їде ціла екскурсія молодих дівчат, учениць якоїсь школи. Їх дзвінкий сміх, молоді зачіпливі веселощі сповнюють ціле судно. Це майбутня Туреччина, така неподібна на минулу. Від часу до часу вони збираються в невеличкім салоні і під акомпаньямент піяніно співають хором турецьких бравурних співанок, гостро відмінних від старих пісень Сходу, таких дорогих минулому поколінню.

Ще задовго до прибуття, в тій стороні, куди ми їдемо, починає вирисовуватись потужна велич Олімпу. До Муданії ще кілометрів 30; відти до гори ще стільки само, але й на цій відстані Олімп здається величезним. Туманне марево обволікає його, розжарене повітря вібрує перед очима, леління моря сліпить, але все ж ясно вирисовується снігова верховина гори і білі пасма, що розходяться від неї вниз по змрсршках.

В Муданію ми прибули за розписом. Маленьке місто тиснеться до підніжжя горбів серед бляклого зела оливок. Кілька мінаретів, одноманітні черепичні покрівлі, потоплений коло берега пароплав, що підіймає угсру свій розбитий ніс, маленька непоказна станція коло самої пристані.

Поїзд на Бруссу їде за півгодини. Він пристосований до пароплавного руху, бо залізниця — це маленька вітка вузькоколійки, що не їде далі Брусси і має тільки підтримувати зв'язки цієї останньої з своєю гаванню — Муданією.

Весь поїзд складається з десятка вагончиків, подібних до іграшок. Найзручніше їхати в розкритих, свіжо пофарбованих на зелено і подібних на провінціальні балькончики вагонах третьої класи.

В закриті вагони першої класи, з м'якими червоного оксамиту лавками, сідають тільки дебели люди з бурштиновими чотками та кілька англійських туристів. Екскурсанти, веселі, молоді люди, не то студенти, не то купецькі синки, швидко розсідаються по зелених вагончиках. Десяток продавців бубликів, газоза, туземних солодоців сновигають уздовж вагонів. Морозивник, замотаний широким картатим шарфом, сквалливо накладає в скляночки дондурму (турецьке досить жирне мрозиво) з укладистої діжечки, суспіль завішаної скляними амулетами. Продавець шири (виноградний квас) з незвичайним жбаном, що кінчиться двохарщиною шийкою, з блискучими мідяними дармовисками і дзвінками балабончиками за плечима, сповняє станцію проразливим криком: „буз гібі“ (як лід). На маленькім танку нашого вагончика, витягшись плазма, лежить якийсь слабій дід з обличчям умирущого. Серед станційних дзвоників, метушливих крамарів і голосних вигуків тих, хто од'їжджає, поїзд рушає і зараз же починає братися на надбережні горби вильню стрімкою доріжкою, що звивається серед оливкових садів. Від часу до часу внизу з'являється гладка блискуча поверхня моря, білий кипень водоплеску, мінарети Муданії. Потім паровичок прикро звертає, сіпаючи вагончики, і знов кругом оливики і зелені гсрби.

По дорозі тільки 2 — 3 малесеньких хуторки та невеличкі станції без ніяких будов навколо. На одній з них, де поїзд стоїть хвилин 10, публіка виходить угамувати спрагу холодною водою, що б'є з невеличкого кам'яного водомету. Тут з вагону виносять слабого діда. Його кладуть на спину під високим деревом просто серед поля. Він остається лежати з змученим, але спокійним оберненням до неба лицем. Цілий його „багаж“ — палиця й порожня торбинка — лежить коло нього. Чи має хтонебудь приїхати по нього сюди з найближчого села, чи, відчувши наближення смерти, він просто не схотів їхати далі? Це залишається загадкою, бо поїзд уже біжить далі, і за кілька хвилин станція і дід зникають з очей.

Ми на гребні перевалу. Перед очима розгортається чарівна зелень бруської

долини, стисненої між горами і величною масою Кешиш - Дага (Олімпа). Спуск з нього не стрімкий, але вільний, і перед очима то з'являються далекі білі мечети Бруси, то зникають знов за горами.

Знизу до нас наближається розкішний суцільний зелений сад. Кожний клаптик землі тут оброблений. Пишні овочеві дерева, угинаючись під вагою незчисленних кетягів зелених овочів, оточають невеликі береги хвилястої пшениці та густих хащів кукурузи. Платани й акації приязно простягають свої зелені лапи в вагон. Не видно Бруси, не видно Олімпа, кругом нескінченна зелена оаза, що скриває кілька кілометрів залізничного полотна.

Брусський вокзал не більший від мударійського. Десяток парних візників дожидає нечисленних пасажирів, але більшість приїжджих, ті, що без багажа, ідуть пішки. До міста близько, а дорога серед обсажених деревами вулиць не така нудка, навіть не вважаючи на гарячий південь.

В Бруссі 65 тисяч жителів. В Європі це було б велике жваве місто, з театрами, розкішними отелями й ресторанами, з трамваями і з кипучим діловим і вуличним життям. Але в Бруссі почуваш себе як у якімнебудь Чугуеві, або Куп'янську. Марно шукали б ви хоч трохи порядного ресторану. І коли ви не звикли до чисто турецьких страв, подаваних в маленькому ресторанчику сумнівної чистоти, до пілаву, до баранячої печені, до всіляких фаршированих кабачків на баранячому лоеві, вам доведеться сидіти голодному.

Брусса здається маленькою. Не вважаючи на те, що місто розкидане по горах, відокремлених один од одного глибокими ярами, його не тяжко пройти від краю до краю. Хоч і вузькі, облямовані непоказними дімками, вулиці багато чистіші, ніж у Стамбулі. Самі доми теж мають охайніший вигляд. На перехрестях поліцаї, в білих портяних рукавицях, регулюють (як у Лондоні або в Парижі) дуже невеликий вуличний рух. Трамваю в місті нема; зв'язок з далекими районами, надто з курортними частинами, де знаходяться уславлені сірчані і залізясті цілющі джерела, підтримує кілька невеликих автобусів. Автомобілів в Бруссі мало, та й візники здебільшого дрімають на козлах у холодку від якогонебудь платана. Хіба що найме слабій, або приїжджий турист. Квапитися в Бруссі нема куди. Місто живе повільним темпом, і власний двоколісний мотор цілком задовольняє цей темп.

Кілька десятків років тому Брусса ставала досить великим центром шовкової промисловости. Але промисловість ця розвивалася майже виключно з участю алогенного населення. Створені французьким капіталом, що користувався з капітуляційних привілеїв, з активною участю грецької і вірменської населеності і незліченних левантійських діловиків і посередників, ці підприємства були стороннім тілом в організмі Туреччини. Імперіалістична і національна війна зруйнували цю промисловість. Французькі капіталісти і грецькі хазяїчки повтікали, рятуючи свою шкуру. Грецькі прядільники й ткачі були винні селені для здійснення договору про виміну. Аж тепер шовкова промисловість в Бруссі знов починає відновлятися. З'явилися турецькі фабрики і майстерні, поверталися деякі французькі капіталісти, насмілені і заспокоєні буржуазним турнюром кемалістської революції. Будують нові японські фабрики — останнє слово техніки. Нині Брусса має 303 текстильних підприємства, з яких багаті шовкових. На них працює понад 2.500 чоловіка.

Тільки 8 фабрик мають більш як 100 робітників, 11 інших більше як 20 підприємств належить до категорії дрібних майстерень або кустарних родинних підприємств.

Ці майстерні розкидані по всьому місті. Ідучи вулицями, можна бачити, яким відбувається в них робота. Звичайно вони мають нароствір одчинені двері і вікна, утворені на глиняній долівці, що приходиться на добрий метр нижче від рівня вулицяри.

акуратно розставлені 3—4 примітивних варстата, яких силу можна бачити в першому - ліпшому українському селі. Ткачі сидять перед ними на низьких стільчиках і спритно перебирають ногами педалі, що заправляють рухом складної системи начиння. Човник надзвичайно метко і влучно перебігає від руки до руки на відстані між розсуненими нитками основи. В цих майстернях тчуть і шовк, але найчастіше брусські волохаті рушники і простирала, гордощі турецьких парень. Вони дуже добротні і навіть прикрашені вигадливими наче вирізьбленими рисунками і різнокольоровими обвідками всіякої ширини. Все це потребує складної і пильної роботи, в якій велико важить весь помережаний поділками великий жовтий аршин, що його щохвилини прикладають до ткани, щоб перевірити ширину смуг і поправність рисунку.

Працюють в цих майстернях від самого ранку до пізнього вечора. А в тім весь ремесничий і дрібно - торговий люд Брусси живе таким самим способом. Майстерня і крамниця заступають дім.

У великому критому базарі, на розміри далеко меншому від стамбульського „Буюк чарша“, в незліченних крамничках і майстернях, розкиданих довкола нього, трудове життя починається вдосвіта.

Крамарі по цілих днях сидять коло своїх крамниць, хоч покупців зовсім небагато. Торгові вулиці Брусси, хоч і подібні до стамбульських, але відрізняються своєю чистотою і масою зелені.

Часто просто серед бурковки вузької вулиці, облямованої суцільними рядами крамничок - рундуків, височіє велетенський віковий платан, якого не обхопить і десять чоловіка. Часом він зовсім порожній у середині, і величезні дулла його тягнуться по гілках на добрий десяток метрів угору, але під корою циркулюють потужні соки життя, і буйне молоде листя простягає свою добродійну тінь на цілу вулицю або площу.

Дуже багато вуличок суспіль закриті густою стелею винограду, і соковиті кетяги його висять над головою. В холодку цієї зелені крамарі, ремесники, хамали (носії) сидять по цілих днях, подеколи прохолоджаючи себе студеною водою водометів, розкиданих буквально на кожному кроці.

Ах, ці водомети, дбайливо утримувані, одягнені в красний мармур, щедрі на джерельну воду. Брусса живе ними. Вся пишність її рослинности, велетні - платани, вродливі кипариси, жисні сади і поля, — все те творять оті потужні живлющі соки снігового Олімпу. Вода тут рівнозначна з життям. Мабуть стародавніх жителів тутешніх місць вражала її сила, і вони божествіли її нарівні з сонцем. Мусульманські будівники зрозуміли, яким потужним засобом оживлення її окраси для будинків, що вони ставили, може бути ця волога, що вічно пливе, вічно б'є живою цівкою.

І в найпозначніших мечетах Брусси — Улу - Джамі і Ешіль - Джамі (Зелений мечет) — вони не задовольнились утворенням водометів у двориках, як того вимагає клясична мусульманська архітектура, але провели воду в середину мечетів, дали їй там переважне місце, протиставили холодній, непорушній, вни застиглій плястиці каменя і мармуру її вічно живу стихію.

Улу - Джамі — найбільший мечет в Бруссі, — ставили три султани: Мурад I - й, Баязид I - й і Магомет I - й Челебі. Він був закінчений на початку 15 - го століття, в добу найбільшого розцвіту Брусси. Його високі білі мури, оклонені ділизними платанами, являють позначну пам'ятку раннього оттоманського мистецтва. На ньому не позначилася ще мертва сходястична догматика архітектури пишних стамбульських мечетів. Вкритий 20 - ма банями, розташованими правильними рядами, він мало нагадує будинок культу, призначений для владного, суворого впливу на психіку. Через центральну баню, розташовану над великою мармуровою водою, промикається сила м'якого світла. Як нічні птахи, що

стараються якомога далі сховатися, укритися від цього світла, в тіні від стін, коло міхраба (вівтаря) сидять на почіпках ходжі в чорних кафтанах і білих чалмах. Вони заглиблені в читання химерного письма старих коранів і інших релігійних книжок, що лежать перед ними на складних осліничках. Прості відвідачі, навпаки, сидять в центрі мечету на позастелюваній м'якими килимами підлозі, лицем до дзюркотливого водомету, оточеного невисоким бар'єрчиком. За загородкою, на вільготних мармурових плитах підлоги, стоять дерев'яні сандалії. Переступивши через бар'єрчик і надягнувши ці сандалії, можна підійти помитися з крантів, пороблених по стінках басейнів, або постояти подивитися, як граються у воді золотаві рибки. Потомлені денною спекою і роботою, люди просто, ніби роблячи звичайне світове діло, роззуваються, закачують рукава і штани та й ідуть до водомету мити ноги, руки, голову. Потім вони знов сідають коло водомету, беручи насолоду з приємної прохолоди і тихости місяця.

Колись багаті окраси внутрішніх стін і масивних четверокутних колон Ула Джамі закрито густим шаром побілу, по якому чорним з золотом виведені химерні арабські написи, вислови з Корану, але в Зеленому Мечету, що височіє на одному з горбів у східній частині міста, погляд вражає надзвичайно багатий орнамент голубих, синіх, зелених, білих і чорних фаянсових кахоль. Частина їх — нові, вони заступають ті, що були зруйновані часом і землетрусом, але велика кількість — це старовинні ізнікські (турецька назва славетної в історії Нікеї) кахлі: секрет їх дуже тонкого і багатого офарблення втрачений вже понад 300 років. Дивом дивуєшся, як така ніжна і крихка облямівка могла зберегтися досі. Особливо цікавий міхраб, один із дуже небагатьох творів із цих фаянсів, оброблених в арабсько-мавританському стилі, в формі сталактитів. Сміливо-вигадлива плястика Мавританії гармонійно злилася тут з яскравим кольоритом перського мистецтва. За Ешіль - Джамі стоїть тюрбе (мавзолей) фундатора мечету — Магомета I - го Челебі, прикрашена так само гарними ізнікськими кахлями.

Треба дивуватись генієві будівників ранньої оттоманської доби. Численні старі мечети Брусси: Мурада I - го і II - го, Баязида Ільдерим (блискавичний) прекрасні в своїй дивній простоті. Здається, що архітектори, які будували Бруссу мали на меті одно — гармонію з навкружною природою. І навіть, орнаментуючи середину мечетів і мавзолеїв зеленими й голубими кахлями, вони хотіли тільки перенести в них вічну зелень навкружних кипарисів і блакитні пестоші бруського неба. От чому в бруських мечетах не відчуваєш холодної мертвотности пишних стамбульських храмів, не відчуваєш прикрого переходу від навкружної природи до кам'яної гробниці.

Навіть численні тюрбе, де в містких гробницях, під шовковими запиналами з величезними свічами по кутках і білим тюрбаном у головах, сплять останні сном перші оттоманські султани - завойовники, навіть від цих п'ятивіковий спочивалень не віє смутком гробів. Свіжа зелень кипарисів обступила їх, витвори рози велять забути про вищерблені, погрізені часом мури.

За мавзолями славетного Османа і його сина Урхана, що здобув 1327 року нашу ери Бруссу і переніс сюди столицю, стоїть простенька турецька кав'ярня на вільному повітрі. Тут була старовинна фортеця Брусси, що панувала на цілим містом; частина її мурів ціла ще й досі. Звідси розгортається чудовий краєвид на зелену долину, мальовничі і своєрідні квартали міста.

Сходячи вище по горі, що на її узбіччю стоїть Брусса, ми надibuємо інші мавзолеї і цілі кладовища, зо старовинними і новими пам'ятниками, часто дуже гарними, художньо витесаними з прекрасних мармурових плит і дбайливо утримуваними. Тут джерела ще рясніші і рослинність ще гущіша, свіжіша, потужніша. Особливо гарні кипариси над молочно - білими і порівнюючи новими пам'ятниками коло мечету Емір - Султана.

На самім краю міста, коло великого кладовища, живого втілення беқлінських гравюр, тягнуться тіняві сади текке (монастир), дервішів мевлеві (дервіші, що круяться). Революція очистила від їх релігійного психозу цей старовинний монастир. Тепер у нім стоять якісь військові частини. Треба думати, що ці хлисти ісламізму уже не вернуться в ці маленькі прохолодні келії, в невеликі мечети, що поховалися в зеленім саду, в просторі залі „радений“.

За кладовищем і текке — одно з найцікавіших місць Брусси — Пунар - Баші (головне джерело). Вода тут б'є просто з - під землі. Вікодавні платани, коло-сальні на розмір, химерних розгалужень, кидають свою тінь на велику зелену луку, подібну до газону. Звідси не розкривається ніякої панорами, але місце таке гарне, від нього віє таким спокоєм, що звідси не хочеться йти.

Старі діди з пергаментними обличчями сидять тут у звичайній позі на почіпках, заглиблені не то в легкий сон, не то в роздум. В п'ятницю сюди приходять цілими родинами перебути день відпочинку.

В місті є багато і інших цікавих місць. От маленька площа — Татха - Кале. Вона вся, як парасолею, закрита величезними платанами; в холодку під ними торгують вовною, зелениною, дрібною худобою. В простору криту повітку приводять десятками довгорунних баранів і кіз, дбайливо розчісаних, позначених яскравими фарбами, з стрічками і з скляними пацьорками талісманів, повплітаними в густу вовну. Маленькі віслючки, швидко перебираючи ніжками, несуть на спині ящики, повні боханців хліба або глиняного посуду. Тут знаходиться один з найкурійозніших закладів Брусси—притулок для слабих лелек. Лелека тут свята птаха, що перебуває під захистом цеху шевців, які й утримують прихилище. Їх гніздами засіяні мінарети мечетів, високі розпашисті дерева і стріхи домів. Вони клопітливо літають сюди й туди над містом, таскаючи ріща або черваків в простягнених дзьобах, або поважно похочають по великих зелених луках. Краса Брусси була б не повна без цих граціозних птиць.

За Татха - Кале — величезний чинбарський квартал; в критих верхніх поверхах домів під черепичними покрівлями сушаться незліченні баранячі шкіри. Не вважаючи на сморід, кольорит кварталу такий гарний, що кортить перейти зайвий раз по його вузьких вулицях.

Поряд базару — два старовинні хани (заїзні двори), подібні на всі мусульманські будівлі цього роду, тобто з внутрішнім двором, оточеним кам'яними портиками на два поверхи, і з кімнатами, що виходять на тераси цих портиків. Один з них, що його побудував ще Мурад 2 - й на початку 15 - го століття, — славнозвісний Іпека - хан (шовкове подвір'я).

З червня до вересня тут панує великий рух, бо тут біржа угод на шовк, мало не всієї Анатолії. Серед широкого двору, в холодку величезних платанів (здається, ніде в світі не бачиш такої кількості вікових платанів, як у Бруссі) з возів скидають величезні кошики з шовковим бпрядом. На порозстелюваних на землі ряднах і матах лежать цілі купи білих галочок, схожих на яйця маленьких птах. З тераси другого поверху звисають коци і строкаті килими. На дворі бурує юрба, під портиками сидять поважні ходжі і п'ють каву або курять наргіле. Від наслідку угод, що тут відбуваються, великою мірою залежить доля Брусси.

Поблизу Іпек - хана стоїть другий так само величезний і старий хан — подвір'я для приїжджих селян і крамарів. Тут каравани верблюдів і мулів виладовують свої клунки з килимами, шерстю, вовною, тютюном, мануфактурою. Сюди приходять гуртівники і годинами переговорюють, оглядають і вибирають крам. Груба проста архітектура хана становить чудний контраст з привабливою красою двору, де стародавні плакучі верби небаченої вроди, надзвичайно густі і соковито - зелені акації, потужні платани виглядаються в прозорій воді великої мармурової водойми, розташованої в центрі двора. Простий селянський люд

стає тут на ночівлю серед чудового квітника, де дбайливо виплекані виткі рожі і інші тендітні квіти.

Треба віддати справедливість бруссіотам. Вони дуже обережно і культурно поведуться з тим зеленим багатством, яке природа так щедро порозкидала в цій місті. Тільки батьківським свідомим ставленням до цього громадського добра можна з'ясувати те, що ніхто не обриває, не псує і не нищить дерев, винограду і квіток, які ростуть просто серед вулиці без нічиєї охорони.

Майже в кожному брусському домі є бодай невеликий садок. В маленькому готелі під голосною назвою „Османіє“, де ми стали, сад — головні горд сщі Серед нього росте велика ялина з довгою чатиною. Розгільчасті платани дають холодок навіть в найгарячішу пору дня. Занедбаний буйний квітник рясніє червоними, жовтими, фіялковими головками квітів. Ввечорі сюди приходять скромно повечеряти і послухати турецької музики.

Два молоді парубки грають на чудних на вигляд інструментах — ніби мандолінах, ніби скрипках. Між ними сидить непогана молода дівчина в простій європейській сукні. Вона журливо підспівує своїм партнерам, вихитуючи в такт стриженою, нічим некритою головою. (Як відомо, іслам наказує жінці ще суворіше, ніж обличчя, закривати волосся. Навіть і тепер у світських сальонах Ангори багато жінок являються в останніх паризьких туалетах, але з зав'язаною шарфом головою. Молоде покоління, навпаки, майже остаточно позбулося цього забобону). Молоді люди також втворюють своїм інструментом, і ансамбль виходить дуже своєрідний.

Згідно з каноном турецької музики голосам надається якогось неприємного різкого, неначе придушеного, майже гугнявого тембру. Мелодії надзвичайно одноманітні. Але публіка, як видко, слухає з приємністю, що правда, з такою самою, з якою вона слухає турецьких платівок грамофону, що його в інтервалах музичних номерів заводить дівчина.

До Брусси, як, правда, і до всіх інших міст Анатолії, європейська музика майже не дійшла, але примітивну турецьку тут люблять. На терасі кав'ярень, що висять над глибоким мальовничим яром „Гек - Дере“ (Небесна долина) грають і співають такі самі музичні ансамблі. Вечорами, коли місяць повним золотим обличчям стає над темрявою величчю Олімпа, сюди, по сміло перекинутих через яр мостах, сходяться бруссіоти посидіти за маленькими філіжанками кави, за запашним димом „наргіле“, пограти в нарди і посмакувати в сумовитій музиці. Аджеж для головної маси людности це одинока, прищеплена віками розвага.

У місті є два - три кінематографи, але вони здебільшого стоять пустою. Американські та французькі великосвітські фільми мало можуть зацікавити бруссіотів, бо ціле життя минає в зовсім інших обставинах. Ні театрів, ні концертів, ні клубів у місті нема. І обивателі Брусси і тепер задовольняються культурними розвагами в тім вигляді, в яким вони були за їх дідів та прадідів.

Кав'ярні в Бруссі мають величезну вагу. Це клуб, біржа, жива газета. В старих почорнілих кав'ярнях, за їх столичками, що часто стоять серед вулиці, в холодку платанів, люди обмірковують долю Туреччини, обговорюють новини, ведуть релігійну і реакційну пропаганду. Крамарі, що мають погані гешефти, діловики, що жалують за минулими часами, коли французькі концесіонери щедро оплачували їх компрадорські послуги, відстановлені ченці, писарі, мулли з зменшеними доходами чудово використовують ці темні нори для отруйної критики нових порядків. З понурих кав'ярень, що оточають білу Улу - Джамі криючись у чудовій тіні її вікодавніх дерев, лише недавно кемалістський уряд вирвав кілька десятків змовників, які не задовольнялися на самій словесній критиці режиму, а лагодили поневільний кривавий переворот з підтримкою і співучастю англійського посольства.

Тільки побувавши в цих кав'ярнях, походивши по довколишніх вулицях, де чудові мечети, свідки казкового минулого, чергуються з дрібними крамничками, що цілий день стоять порожні за браком покупців, тільки тут можна зрозуміти містичні мрії та сни Гейбайракчі Джемаля¹⁾, що намагався з своєї в'язниці кілька місяців тому зняти прапор повстання, щоб повернути країну до минулого.

Розвиток промисловости не встиг ще вирвати Бруссу з чепких лап цього минулого. Покоління дервішів, софт, імамів, ходжів тяжать ще над містом. Чужоземний капітал, що міцно тут вцепився, зацікавлений тільки, щоб таке становище тривало якнайдовше.

Але Брусса має всі шанси, щоб стати великим промисловим містом. Крім чудових природніх умов для розплоду шовковика і розвитку текстильної шовкової промисловости, тут могла б широко розвиватися і вовняна продукція, бо на широченних узбіччях Олімпу, на чудових луках, що вкривають його незліченні складки й тераси, пасуться величезні овечі і козячі отари кочовиків і, значить, промисловість могла б бути широко забезпечена сировиною.

Великі удосконалені шовкові фабрики побудовані вже й тепер. Досі брусський шовк, не вважаючи на свої гарні якості, мав дещо кустарну виробку, а головне великі дефекти офарблення, і це не давало йому, не вважаючи на його дешевість і добротність, перемогти на ринку італійський та французький шовк. Тепер перспективи розвитку в Бруссі шовкової промисловости, надто після підвищення дозових тарифів, такі, що вони починають серйозно притягати чужоземний і тубільний капітал. От коли повинна буде ожити Брусса, прокинута від свого вікового одубіння.

Велике майбутнє чекає також на брусські курорти. Тепер у Брусі і в недалекому від неї селі Чекірзі існує чимало ванних закладів, але для лікарського курорту бракує ще багато: серйозного медичного догляду, санаторій, отелів, ресторанів тощо. Тут знаходяться буквально історичні парні, побудовані ще за часів брусських султанів. Деякі з них перебудовано з парень, що існували в давній візантійській добі. Відомо, що брусські цілющі джерела мали велику славу з непам'ятних часів. Історики описують славнозвісне перебування в Бруссі 525 року візантійської імператриці Теодори, що з'явилася на води з почетом в 4.000 чоловіка. В цій добі брусський курорт дійшов грандіозного розцвіту, бо все візантійське вельможне панство вважало за ознаку гарного тону тут літувати. Султани відновили деякі з пишних візантійських парень, і ще тепер вони вражають красою внутрішнього опорядження, чудовим мармуром басейнів, фаянсовими кахлями стін і масивними, дорогого каменя колонами.

Тепер турецький уряд віддає велику увагу курортному брусському будівництву. Будують великий готель, який буде задовольняти найсучасніші вимоги комфорту. Будуть побудовані санаторії, організований медичний догляд. Тоді Брусса безумовно буде притягати великі маси слабих, не тільки турків, але й чужоземців, бо високі цілющі властивості її джерел і підсоння безперечні.

Нема сумніву, що при раціональному будівництві брусської промисловости і курортів на місто чекає блискуче майбутнє. Треба думати, що стара столиця Туреччини перестане тоді бути огнищем політичної і клерикальної реакції, до якого так насторожено і підозріливо ставиться Ангора. Правда, Брусса, де текстильні і шкіряні фабрики втягнуть десятки тисяч люду, зможе завдати тоді Ангорі не менше турбот, бо на місті реакційного, в ній з'явиться зовсім інший, але так само страшний для уряду республіканської Туреччини рух, зв'язаний з народженням пролетаріату.

¹⁾ Гейбайрак — небесний прапор — гасло, під яким Джемаль намагався підбурити на повстання реакційні елементи Брусси.

А. САМОЙЛОВИЧ

ДВА МІСЯЦІ В СТАМБУЛІ ТА АНГОРІ

(Уривки з щоденника за 1925 рік)

Не будши спеціалістом по Туреччині, я вивчаю весь турецький світ від Охотського моря до Середземного й переважно ту його частину, яка входить тепер до складу СРСР, вивчаю як лінгвіст, історик літератури та етнограф, тому й Туреччина цікавить мене тільки в зв'язку з рештою країн турецького світу*). Простуючи до старої та нової Турецької республіки, 1925 року, я мав на оці найперше зав'язати культурні зв'язки з діячами науки та освіти, а також зазнайомитися із станом наукових та освітніх установ і з різною сучасною турецькою літературою, переважно філологічною.

Пароплав об'якорився віддалік од берега перед входом в Золотий Ріг. Не сходячи з пароплава, можна було помітити, що відколи я був останній раз в Стамбулі (1911 року), він змінився де в чому на краще: європейським берегом Босфору до Бебека пройшла лінія електричного трамваю; трамвай та електричні ліхтарі видно на мості, що з'єднує Галату із старим містом; на розі, який відділяє Золотий Ріг від Мармурового моря, нижче палаців парк оновили та прикрасили квітниками, а на самім березі рогу міститься упоряджений ресторан із силою столиків просто неба, або під парасолями. Переїхавши з пароплава на берег човном за встановленою такою (коло 2 карб.) і перейшовши через митницю без ніяких пригод (в одного товарища конфіскували декілька коробок з радянськими цигарками, оштрафувавши його на п'ять карб.), я поїхав на автомобілі на головну вулицю Пери (європейської частини) до нашого генерального консульства, яке міститься в будинку колишнього російського посольства. По дорозі впадав в око жвавий автомобільний рух.

Найперше я відвідав декана філологічного факультету стамбульського університету, проф. Копрюлюзаде на його квартирі. Цей видатний учений живе в опрічному будинку на березі Мармурового моря в кварталі Акбийик, недалеко від мечетів Айа - Софія та Султан Ахмеда. Він має гарну книгозбірню друкованих книг та рукописів із сходознавства, переважно з культурної історії турецьких народів, і провадить напружену дослідну роботу, у центрі якої стоїть вивчення турецьких літератур. З першої таки зустрічі (раніш ми знали один одного тільки з друкованих праць) відбувся дуже жвавий обмін думками з приводу цілої низки наукових питань і дальшого напрямку туркологічних праць на підставі міжнародного співробітництва. У книгозбірні Копрюлюзаде були деякі рукописи, що якнайближче стосувалися до моїх досліджень. Другого дня мене познайомили з ректором університету, медиком з фаху (анатом), професором Нуреддін - бешме і я оглянув найцікавіші для мене частини університету.

Стамбульському університетові, заснованому 1863 року, доводилося декілька разів міняти своє приміщення. Після перенесення столиці із Стамбула до Ангорі

*) В і д р е д. Автор застосовує термін „турецький“ до всіх тюркських народів.

будинки центральних урядових установ у Стамбулі звільнилися й до них попере-водили інші установи. Напр. у колишнім приміщенні Високої Порти тепер міститься управа стамбульського вілаєту (губернії). Одно з найкращих приміщень Стамбула, як своїм пануючим становищем у центрі міста і своєю просторістю, так і своїм внутрішнім опорядженням, є колишнє військове міністерство, нині дане університетові.

Стамбульський університет має п'ять факультетів: фізико - математичний, що міститься в старому будинку недалеко від нового (колишній палац), медичний (колишня військово - медична академія на азійському березі Босфору, в Хайдар - паша), юридичний, філологічний та богословський (останні три містяться у новому будинку).

Богословський факультет заснував республіканський уряд, заклавши професійні школи (нижчі, середні та вищі) духовного урядництва, з метою встановити світське керування в підготованню вищих служителів мусулманського культу. Крім філологічного факультету, при університеті щойно відкритий з ініціативи проф. Копрюлюзаде і під його проводом спеціальний Туркологічний інститут. Ця молода науково - учбова установа має свою спеціальну книгозбірню, якої більшу частину становить книгозбірня нині покійного професора казанського університету Н. Ф. Кажанова, що її купило ще перед світовою війною стамбульське вакуфне управління. Туркологічний інститут, який видав у серпні 1925 року I - й том свого друкованого органу „Журнал туркології“ міститься на території нового університету в окремому невеличкому, але гарному приміщенню, праворуч від головних монументальних воріт, колишньої комендатури. В прилеглих до університетської території перевулкові, у колишньому розкішному двохповерховому будинку скасованої, через знищення інституту релігійних суддів - казіїв, школи казіїв, розміщена загальноуніверситетська бібліотека з рукописним відділом. Просторий колишній військовий плац, що лежить перед головним університетським будинком, вкритий тепер молодими деревами. Я оглянув усі перелічені установи на території та близько території нового університету, при чому із факультетських приміщень обійшов тільки ті, що належать філологічному факультетові. Кабінети декана, його секретаря та окремих професорів і кабінет ректора багато опоряджені. Авдиторії та спеціальні кабінети (наприклад, географії) добре устатковані. Є окрема устаткована зала для публічних лекцій.

Викладання на філологічному факультеті та в Туркологічному інституті далеко не цілком забезпечене. За світової війни був запрошений цілий ряд закордонних, переважно німецьких викладачів, які мусіли після окупації Костянтинополя силами Антанти припинити свою діяльність, не встигнувши підготувати собі замісників із тубільців студентів. Після звільнення Стамбулу чужоземці не одержали запрошення поновити роботу. Серед наявних навчальських сил видатною особою з організаторським талантом та широкими науковими інтересами є проф. Копрюлюзаде. Деякі з його співробітників, з якими познайомив мене декан, є початковці вчені, із старих професорів філологічного факультету пізніше (повернувши з Анґори) я познайомився з туркологом - лінгвістом та істориком Неджиб - Асимом.

Другого дня після першого огляду головного університетського будинку я досить докладно оглянув медичний факультет в Хайдар - паша на азійському березі Босфору. Медичний факультет, відомий в Європі, є найбільший в стамбульському університеті щодо кількості студентів та професорів (28 професорів і 25 викладачів) і найсолідніше поставлений. Усі приміщення факультету гарно опоряджені.

Гадаючи, що я не встигну відвідати фізико - математичний факультет, я поставив ректорові кілька питань про цей факультет і взагалі про стан природ-

ничих наук у Туреччині та Стамбулі. Виявилося, між іншим, що турецькі вчені ще не вивчали антропології, і що аж останніми часами в них виникло питання про потребу налагодити власними силами антропологічні дослідження в країні. Через два місяці, зустрівшись зо мною перед моїм від'їздом, ректор повідомив, що щойно організували антропологічне товариство, яке за місяць гадає видати перше число свого журналу. Ботанічних та зоологічних музеїв і садів у Стамбулі немає, але є намір обидва сади утворити в палацових парках, які вже не мають колишнього призначення, після того як з Туреччини вигнали останніх представників Османської династії.

В Костянтинополі я залишався до 4 вересня, коли виїхав до Ангори. За цей час я ознайомився побіжно з книжками, які я придбав у Стамбулі, це мені давало можливість краще орієнтуватися в сучасному стані Туреччини, в тих питаннях, що мене цікавили.

Центр торгівлі новими друкованими виданнями в Стамбулі, як і давніш, міститься на вулиці „Бабі - алі джаддесі“. Професор Копрюлюзаде рекомендував мені книгарню „Ікбаль“, де я купував книжки ще 1911 року, і де я знайшов її колишнього хазяїна Хусейна, який має широкі знайомства та зносини з європейськими туркологами. Центр торгівлі рукописами й стародруками також як і перше міститься біля мечету Баязида, і тут я, теж пізніше, повернувши з Ангори, зустрів свого давнього знайомого книгаря, з широкими зв'язками серед європейських учених, Насрулла.

Більшість часу до від'їзду в Ангору я присвятив читанню різної літератури, яку я купував за каталогом 1925 року в книгарні „Ікбаль“. Відомості переважно про культурний стан Туреччини, що я їх одержав шляхом цього читання, я перевіряв потім з допомогою своїх власних спостережень і розмов як із турками, так і з чужоземцями. Умови для читання в мене були дуже сприятливі.

Якби я залишився жити в готелі „Хедивський Палас“, де я перебув одну ніч, приїхавши до Стамбула, то я не мав би змоги робити кабінетну роботу, бо вуличний гомін (трамваї, вигуки носіїв, безнастанний тріскіт електричного дзвоника, що закликає покупців до мініатюрної крамнички холодливих напоїв, про яку згадує в своїй книжці про Туреччину Сейфуліна) рішуче став на заваді. Ось чому я з охотою перебрався в квартиру свого учня в приміщенні генерального консульства, обернену до саду, далеко від вуличного гомону й з чарівним краєвидом на Босфор, Золотий Ріг, Старий Стамбул, Мармурове море й Принцеві Острови. На світанку мене будили своїми співами численні мійські півні, і я спостерігав, як із Сходу, з - поза горбів азійського берега, сходило сонце та кидало своє сяйво на Захід через Босфор, на берег європейський. Вечорами я милувався з казкової панорами Босфора при місячному світлі, а коли не було місяця, грою попереживаних між собою на темному тлі світляних смуг від прожекторів на пароплавах, що сновигали по Босфорі, підтримуючи сполучення між Костянтинополем та його околицями. За таких обставин і заглиблюватися в читання було легко і спочивати приємно.

Дешевий папір і низька заробітня плата в друкарському ділі роблять нові видання в Туреччині приступними по ціні, але рукописи та стародруки, яких на ринкові дуже поменшало, бо багато цього товару вивезено закордон останніми роками, відшукувати тяжко й коштують вони дорого.

Центр видавничої діяльності є Стамбул. По містах Анатолії ця справа розвинена дуже слабо. В Ангорі вживають заходів для зміцнення місцевого видавництва. Усі факультети стамбульського університету мають свої періодичні видання. При мені мова мовилася про те, щоб університет придбав власну друкарню. Комісаріят освіти та деякі інші комісаріяти теж мають свої журнали, що друкуються в Стамбулі. Перший випуск „Журнала Комісаріятів Освіти“

вийшов друком 1 березня 1925 року. Від липня того ж таки року виходить журнал професійної спілки робітників освіти «Об'єднання вчителів» (по 15 піястрів випуск приблизно на 50 сторінок з малюнком на гарному папері). У травні того ж року вийшов № 78 „Педагогічного журналу“, що видають в Стамбулі викладачі мужської вчительської семінарії (60 стор., 7¹/₂ піястрів). Серед значної кількості спеціальних журналів декілька присвячено медицині. Споміж загальних журналів до давніх заслужених видань належить „Сервети фюнун“ (34 - й рік видання). По всіх журналах велике місце заступає перекладна література переважно із західньо - європейських мов, рідше трапляються переклади з угорської та російської. Філологічна література виявляє велику зацікавленість до сходознавства в СРСР, особливо до робіт академіка Бартольда, які протягом останніх років увесь час перекладають турецькою мовою. Педагогічна література виявляє деяке знайомство з заходами СРСР в шкільній справі. В турецькій літературі знаходять відбиття культурні успіхи всіх країн світу до Японії включно. Є й спортивні видання. У ділянці художньої літератури відчувається запинка: колишніх, навіть „учорашніх“ письменників зневажають, а нові ще не встигли досить помітно себе виявити. Поруч із наріканнями на літературу чути голоси невдоволення з літературної мови, яка ще й досі перебуває в полоні середньовічної традиції перського стилю. Такі настрої цілком природні в дні, коли країна, скинувши з себе зовнішнє ярмо капітуляцій і внутрішній тягар султанства, халіфату й релігійного засилля, робить останні зусилля, щоб остаточно визволитися з пут середньовіччя й цілковито вийти на простір сучасної цивілізації та культури. Звикши наслідувати європейців, ватажки молоді Турецької республіки, вживаючи перестарілих беззмістовних європейських термінів, називають цей рух пориванням від Сходу до Заходу.

У зв'язку з боротьбою турецького республіканського уряду проти опозиції, число газет у країні дуже зменшилося. При мені в Стамбулі виходило турецькою мовою дві ранішні газети та дві вечірні, а в Ангорі — одна: „Хакімієті — мілліє“ („Національна влада“); про інші міста докладних відомостей не маю.

Шляхом читання я познайомився з еволюцією, яку пережила в думках турецьких націоналістів теорія „туранізму“, що центром її культивування багато років був Будапешт. В останніх працях найвидатнішого ідеолога турецького націоналізму, недавно померлого талановитого Зия - Гок - Алпа, до кола туранських народів залучаються одні тільки народи турецькі; причому реальний ґрунт для культурного об'єднання навколо Стамбула вбачають тільки у вузьких межах тої групи цих народів, яка в європейських класифікаціях зветься „західньою“ (Вамбері, Корш), або „південною“ (Радлів), або, за мою класифікацією, „південно - західньою“. Особливо цікавою для мене з нових течій в націоналістичному оточенню Туреччини була течія за причислення турецьких народів до білої раси, з одночасним бажанням рішуче відмежуватися від жовтої раси, від монголів. Дізнавшись уперше про цю течію в Стамбулі з книжок, я потім міг переконатися в тім, що вона має таких визначних прихильників, як офіційний голова національних клубів („Турк Оджаги“) і недавній комісар освіти Хамдулла Субхі і ректор стамбульського університету проф. Нуреддін - бей.

До виїзду в Ангору я встиг побувати в славнозвісному археологічному музеї та познайомитися з його директором Халіль - беєм, що належить до найвидатніших учених Туреччини і заступає цю посаду після смерти свого брата, фундатора цього музею, відомого Хамді - бея. Я мав змогу оглянути тільки ті частини музею, які відкриті для загального огляду: грецькі, римські та мусулманські пам'ятки. У віданні Халіль - бея перебуває також територія прилеглих до музею старих султанських палаців Топ - кану, яких огляд не зробив на мене великого враження. Музей мусулманського мистецтва при мечеті Сулейманіє, на

чолі якого стоїть той же Халіль - бей, а раніш він належав Вакуфному урядництву, я оглянув, повернувши з Анґори.

В наслідок світової війни та зв'язаних з нею подій Босфор, що й досі сяє вічною красою своєї природи, сильно потерпів щодо упорядкування деяких своїх куточків. Деякі палаци й дачі руйнуються, подекуди знищені сади. Особливо сумний вигляд мають околиці річки Гок - су на азійським березі поблизу Анadolу - Хісара, де колись відбувалися великі гулянки стамбульців, що приїздили сюди гарними човнами. Річка зміліла, гай порідшав, галявини витолочені й забруднені товаром, який тут пасеться.

Один з колишніх великих центрів міжнародньої спекуляції, метушливий Стамбул був і залишається бідний на серйозне громадське життя. Розваги мають переважно легкий характер: кав'ярні, пивні, ресторани, сади, кіно. Захоплення танцями, яке поійняло після світової війни Західню Європу, дійшло й сюди. Танцюють скрізь, де тільки можна, і європейці, і турки і туркені. Стамбул залишається відрізанним від основної корінної частини країни, від Малої Азії, від Анатолії, яка принесла Туреччині національне визволення. Частина стамбульської людности, зв'язана в минулому або з чужоземним капіталом, або з двірськими й духовними колами, або із ліквідованими тепер центральними стамбульськими бюрократичними установами, ставиться опозиційно до всього, що починає анґорський уряд, який дехто з стамбульців у запалі критики називає більшовицьким. Анатолія має потребу в робітниках на всілякім полі роботи, а стамбульці не хочуть туди їхати. Навіть серед молоді, на словах дуже патріотичної, можна спіткати осіб, які встигли бути в більшості європейських столиць, але углиб рідної країни не їздили далі останньої дачної станції або навіть не спромоглися відвідати на азійському березі за Скутарі гора Чамлиджа, звідки відкривається чудовий краєвид Стамбула. За таких обставин Анатолія не має підстав сподіватися від стамбульців великої допомоги в розпочатій великій справі економічного та культурного піднесення Туреччини, і, наприклад, при наявності стамбульського університету Анґора заходиться коло утворення своїх високих шкіл, почавши з правничої та медичної школи, хоч турецька казна й бідна. Треба протестувати, що стамбульський університет розіслав по Анатолії під час вакацій 1925 року низку комісій із своїх професорів для вивчення Малої Азії та для освітньої роботи серед її людности.

Виїхавши вранці із Стамбула, ввечері я був у Ескі - Шегіре, а другого ранку в Анґорі (всього 26 годин). Вздовж Мармурового моря їхали повз дачні місцевості, сади, городи та тююнові плянтації. До сходу на узгір'я проминули великий район овочевих садів; дерева гнулися під вагою яблук та айви. Знаки турецько - грецької боротьби ще не зникли: ми подекуди бачили паротяги, що впали в воду, або розбиті товарні вагони, що валялися під укосом, а також зруйновані села, що над їх поновленням працюють селяни. Що село прокинулося від вікової сплячки, що там проглядає інтерес до сучасних подій — про це свідчив факт, добре відомий нам ще з часів першої революції: хлопчики й дівчатка бігли вздовж нашого потягу з криком „хавадіс“ (газети, газети!). Залюднена Анатолія, особливо між Ескі - Шегіром та Анґорою, як я переконався їдучи назад, рідко — і багато ще плодючих земель вакує.

Минулих років на анатолійських залізницях руху вночі не було й доводилося на ніч переселятись з поїзду до готелю, як я це й робив 1911 року в Ескі - Шегірі та Ушаку, тепер же рух є цілу добу.

Старовинне місто на великій дорозі з Середньої Азії до Середземного моря, Анґора в останньому періоді своєї історії була невеличким глухим губернським центром Турецької імперії з різноплеменною людністю; не - турецька частина його в наслідок найновіших подій зникла. Багатство в місті та його околицях

археологічних пам'яток різних епох та культур свідчить за його колишнє значення, а гарячкова робота, яку я там застав, красномовно доводить важливу й відповідальну роль, що знову випала на долю Анґори, як нової столиці молодій турецькій республіки. Під'їжджаючи до міста, ми бачили кілька заводів, які будувалися, і просторий участок землі, де, як нам оповідали, улаштовується зразкове сільське господарство із застосуванням артезійських криниць і тракторів. Бадьорість, піднесений настрій опановує мандрівника, який співчуває пробудженню незалежного народу, при наближенні до центру нового будівництва відродженої Туреччини.

Прибувши до Анґори, я потрапляю до дружньої сім'ї співробітників нашого повноважного представництва, між якими знаходжу свого учня з ленінградського університету драгомана т. Левіна. У місті душно та порошно й я оселююся на дачі представництва, серед садків та виноградників у горах верстов за 12 від Анґори, звідки щодня протягом двох тижнів наїжджаю до столиці.

В Анґорі щойно закінчився перший турецький медичний з'їзд, де була присвячена особлива увага питанням, які дуже турбують турецький уряд: недостача в країні населення, повільне його зростання в зв'язку з поширенням пранців, малярії та великої дитячої смертності. Дізнаюся, що докладний облік людности ще не організований і що взагалі статистика не досить налагоджена, є тільки відомча статистика, а центральної установи немає, хоч у найближчому часі має бути загальний перепис. Бачу, що в країні влада напружує всі сили, щоб зміцнити політичну та економічну незалежність, які країна завоювала, і помічаю, що тут змушені працювати в надзвичайно тяжких умовах; ці умови вимагають героїзму та сильної волі й можуть довести до розпаду легководухих, бо не ліквідовані гострі питання міжнародної політики, а виснажена та відсталата всіма сторонами країна може тільки надмірним напруженням усіх своїх сил відроджуватись до незалежного життя на нових підвалинах, що гарантують її незалежність. Відчуваю, що кожна хвилина дорога кожному із відповідальних робітників столиці, і тому не дозволяю собі відривати нікого від роботи, або порушувати їх нечастий та короткий відпочинок своїми розпитуваннями й розмовами, задовольняючись тим, що вони самі дають мені з власного почину. Декільки разів зустрічався з комісаром освіти Хамдулла - Субхі, з членами Національного Зібрання, з дітьми Турецьких огнищ (національних клубів), з представниками наукового й шкільного світу, красного письменства, преси.

Хамдулла Субхі улаштував мені побачення з деякими членами ангорського та стамбульського огнищ в єдиному європейському ресторані Фреско; тут комісар освіти зауважив, що турки не забудуть тої підтримки, яку вони одержали від СРСР у своїй боротьбі за незалежність і застерігши, що наша розмова не має відношення до політики, розвинув свої міркування про потребу культурного зближення двох країн. За словами Хамдулла Субхі, справедливості яких я не раз мав нагоду переконатися, в Туреччині спостерігається великий інтерес до сходознавства, красного письменства й музики в СРСР. Комісар освіти висловив побажання, щоб радянські турколого працювали в контакт з ученими Туреччини і повідомив, що має намір у найближчому часі запровадити викладання російської мови в двох ліцеях (гімназіях) Анатолії з метою встановити безпосередній зв'язок з культурою нашої країни. З російських письменників у Туреччині найпопулярніші Толстой, Достоевський та Горький, а з композиторів Чайковський, Римський - Корсаков і Бородин. У цім таки ресторані Хамдулла Субхі, як голова турецьких огнищ, організував черговий концерт національної турецької музики. Хамдулла - Субхі розповів мені, що спочатку ангорське турецьке огнище улаштовувало одного тижня концерт національної музики, а другого — європейської, але на прохання відвідувачів довелося збільшити концерти євро-

пейські, улаштовуючи один національний по двох європейських, причому з'ясувалося, що на європейських концертах особливим успіхом користувалася російська музика. Національний концерт, на якому я був присутній, мав переважно етнографічний характер і, як визнав сам Хамдулла Субхі, не зовсім удався. Під час перерви турок, що сидів за сусіднім столиком, встав і звернувся до комісара освіти приблизно з такими словами: „цими днями розпочали заміну фесок на європейський головний убір та ліквідацію дервішівських організацій; чи не гадаєте ви, що вже час припинити й ці (показуючи в бік національної оркестри) розваги, що нічого не промовляють до нашого серця?“ Хамдулла Субхі, визнаючи невдачу концерту, відповів, що особисто він зазнає насолоду, слухаючи національної музики.

З журналів, газет та розмов із особами, що беруть участь у діяльності комісаріату освіти, я дізнався, що департамент культури зазначеного комісаріату вживає заходів до реєстрації та охорони пам'яток старовини, дбає про наукове видання та про організацію дослідних робіт і що до комісаріату подали окремі особи проєкти утворення Академії Наук. При мені в Ангорі розпочали будувати будинок Публічної Державної Бібліотеки. Вжито заходів до організації в Ангорі етнографічного музею під орудою колишнього директора Будапешського етнографічного музею, д-ра Месароша, який керує підготовчими роботами в Стамбулі. Відвідав мене й подарував мені свої твори депутат Національного зібрання Тунали Хільмі, палкий прибічник очищення турецької літературної мови від чужоземних елементів, щоб наблизити її до народніх мас.

Я мав нагоду відвідати дитячий притулок, яким керує жінка - лікар Намієханім; розмовляючи з нею, з'ясував, що вона є одна з дуже небагатьох туркень-лікарів, які здобули освіту в Західній Європі; нині туркені мають змогу вивчати медицину нарівні й разом з мужчинами на медичному факультеті стамбульського університету. Розкріпачена турецька жінка, що здобула елементарних прав громадянства, виявляє значну активність і рік від року розширює здійснення своїх прав.

Із видатних представників красеного письменства мені доводилося в Ангорі зустрічатися з Якубом Кадрі.

Поряд з напруженою роботою по комісаріятах, в суді та інших урядових установах столиці я спостерігав в Ангорі найенергійнішу діяльність щодо розширення та впорядкування міста, яка протікає, можна сказати, радянським темпом. В середині міста сміливо розкидають будинки, зносять кладовища, мавзолеї там, де треба розширити, або виправити вулиці, а на порожніх місцях насаджують квітники. Будують нові будинки на європейський зразок і вже утворився цілий новий городок під старим містом для розташування сімей державних службовців. За містом почали розводити великі парки. Удосконалюється електричне освітлення міста, розростається автомобільне та автобусне сполучення не тільки в середині міста або з пригородами, але й з далекими пунктами Анатолії. Власним коштом будують залізницю через Кайсарію на Сивас, причому колію до Кайсарії закінчать уже нарік. Уживається заходів до прискорення руху на Хайдар - паша, щоб переїзд із Стамбула до Ангорі брав менше доби. Усе це будівництво робиться не тільки руками робітників - тубільців, яких не вистачає, але й чужоземців, особливо угорських та італійських.

У п'ятницю 18 вересня 1925 року я покинув Ангору, — цей один з найцікавіших тепер пунктів земної кулі.

У Стамбулі я пробув трохи менш за місяць. Цього разу я знайшов мого першого вчителя турецької мови — Шюкрі-бея, якого даремне шукав 1911 року; він тепер вже сивий батько численної родини, а 1900 року був молодий урядовець Високої Порти. Ціла низка російських студентів за старих років вико-

ристалала його талант цікавого викладача практичної турецької мови та мусулманської каліграфії. Кримець з походження, він побував каймакамом (начальником повіту) у Північній Африці, знов повернув до Високої Порти, а тепер викладає мусулманське віронавчання в жіночій школі й живе в одному з мальовничих куточків Босфору, на азійському березі, в Канділлі проти Румелі - Хісара. Я перебув кілька п'ятниць в його гостинній родині, милуючись з вікон та балкону його найманого будиночка на осінню красу величної протоки та слухаючи з уст Шюкрі - бея старовинних легенд про суперництво турків з візантійцями. За допомогою моїх старих друзів мені вдалося побувати і в інших турецьких родинях, зокрема в одного дєрвіша — ордена Бекташа вже після закриття дєрвішівських організацій.

Продовжуючи вдома знайомство з турецькою літературою, я побував також в Туркологічному інституті, університетській книгозбірні, публічній книгозбірні, при мечеті Баязида й музеї. В приміщенні колишнього музею яничарів, що переведений до військового музею (церква Ярини), почали організувати кустарно - промисловий музей, який є у віданні комісаріату торгівлі. Розташований поряд із Торговою Школою на славнозвісній старовинній площі іподрому (ат-мейдани), музей цей має на меті пропагувати національну продукцію замість чужоземної.

Поширюючи свої знайомства з турецькими вченими Стамбула, я спізнався також і з західньо - європейськими сходознавцями, що були в цьому місті: з угорцем Месарошем, з яким я знайомий ще з 1913 року, з німцем Менцелем, з яким раніш листувався, і з новим знайомим австрійцем Вижжеком і шведом Кольмодін. Як турецькі, так чужоземні вчені виявляли інтерес до Туркологічного з'їзду в Баку, термін якого наближався.

Незадовго до від'їзду із Стамбула мене запросили на чай до стамбульського турецького огнища (національного клубу), де я перебув вечір у товаристві турецьких учених, письменників та педагогів і чужоземних сходознавців.

І до подорожі в Ангору і після неї мені довелося бачити декільки святкувань. Наприкінці серпня врочисто і радісно святкували день перемоги над греками, поєднаний із днем повітряної фльоти. Впадала в око участь жінок у святкуваннях.

Гарматні постріли з берегових батарей Босфора у вечірні години двох останніх намазів 30 вересня та ілюмінація із разків білих, переважно електричних лампочок на мінаретах знаменували переддень свята народження пророка Мухамеда („Кандиль“); гарматні салюти продовжувалися і в години намаза і в день самого свята, 1 - го жовтня.

Особливу увагу я звернув на свято звільнення Констянтинополя від окупаційного війська Антанти 6 - го жовтня, яке відзначили великою маніфестацією. Дізнавшись із газет про готування до цієї маніфестації переважно студентів, які мали намір скористатись із святкування, щоб агітувати за виконання урядового розпорядження про заміну фесок на європейські шапки (Мустафа Кемаль запропонував називати по - турецькому головний убір „шапка“) і ознайомившись напередодні з маршрутом походу маніфестантів, я в призначену годину ранком попрямував на збірний пункт на майдані біля мечету Султан - Ахмеда; особливо цікавий я був знати, які шари населення Стамбула візьмуть участь у святкуванні та як виконають розпорядження про те, щоб маніфестанти не приходили в фесках. По дорозі з Пери через міст в напрямку до мечетів Аяя - Софія та Султан - Ахмед, місця збору, непомітно було великого руху. Я обігнав декілька невеличких груп човнарів та носіїв - хаммалів із червоними плякатами на палицях з зазначенням професії. На збірному пункті я застав велику кількість різного війська з оркестрами та стрункі лави студентів і студенток, що приходили з боку університету, а за ними йшли середні чоловічі й жіночі школи. На панелях і під

штахетами Св. Софії збиралися глядачі обох статів. В автомобілях проносилися розпорядники маніфестації. Через деякий час далися чути численні безнастанні гудки пароплавів, які стояли на рейді та в Золотому Розі, і маніфестанти рушили. За вищим командним складом на конях струнко рушило під звуки оркестр гарно одягнене в нову теж цілком європейського зразка форму, військо: піхота, артилерія, кулеметники, кіннота. Глядачі, чоловіки та жінки, палко вітали військо оплесками та вигуками: „Хай живе наша армія“. Командири відповідали, віддаючи шану. Далі, в цілковитому порядку, ішли учні високих та середніх шкіл у м'яких шапках або в формених кашкетах (однакових як для хлопців так і для дівчат) або з накритими головами. Ані одної фески на учнях не було. Не так організовано йшли нечисленні представники трудових професій, маючи на головах переважно кепки, але були й фески. Згодом до маніфестантів приєдналися військові моряки. Ніяких пісень не співали. Гриміли оркестри, велично гули пароплави, чулися привітання армії. Мостом через Золотий Ріг маніфестанти попрямували в Перу й дійшли до арки саду Таксім, де студенти виголосили кілька промов, після чого маніфестанти порозходилися. Цього дня та ще кілька день можна було бачити продавців кепок на вулицях.

До подорожі в Ангору я часто зустрічав на вулицях дервішів орденів мевлеві й бекташі в їх особливим одягу та спеціальних головних убраннях, а повернувши з Ангори побачив, що вигляд вулишної юрби став зовсім інакший; ані жодного дервіша й значна домішка до червоних фесок темних європейських шапок. Запинало на жіночих обличчях як у Стамбулі, так і в Ангорі вже можна зустріти дуже рідко; європейських капелюхів на головах туркенів ще мало, переважають елегантні пов'язки під кольор сукні. Одного разу я зайшов до мечету під час намазу й спостерігав, як нечисленні молільники, приходячи на намаз, скидали й відкладали в бік європейські шапки, а на голову надягали легенькі білі ковпачки з матерії, які виймали з кешені.

Усі ці зовнішні зміни у бік „європеїзації“ супроводять глибокі зміни внутрішні, що почалися в Туреччині вже давно, але тільки після скінчення чужоземного та султанського ярма набувають належного темпу й розмаху. Починається один з рішучих, та ще не останній акт дії перетворення Туреччини з країни середньовічної в країну сучасну, від напівколоніальної залежності до всебічного вільного розвитку. Акт цей дуже трудний, бо головну масу населення країни становить анатолійський селянин, знесилений подвійною експлуатацією, війнами, хворобами, темнотою. Освіта селянства повинна природньо, бути одним з найголовніших завдань турецького уряду, але брак учителів та матеріальних коштів на шкільне будівництво не дозволяє поки що як слід розвинути роботу в даному напрямку. Один з моїх знайомих турків, що уважно стежить за становищем країни і близько стоїть до державних справ, казав, що турецький нарід вже заворушився й починає тягнутися до школи, яка не може вмістити всіх, хто бажає вчитися. Вживається заходів, щоб використати як учителів, після короткої підготовки, численні кадри службовців та військових, що через скорочення території та армії залишилися без діла.

ОЛ. ПОЛТОРАЦЬКИЙ

КРАЇНА, ЩО СТРИБАЄ ЧЕРЕЗ ВІКИ

Поперек Кавказу покладено паралель з металю. Цією паралеллю тече нафта. Кінець паралелі, що починається в Баку, кінчається в Батумі, столиці Аджарської СРР.

Залізницею Баку - Батум нафта тече нафтогонем (незабаром тектиме) в море. Нафта потрапляє в Чорне море, нафта перепливає через Дарданели, частина її лишається біля турецьких берегів (приблизно до 50% річної потреби Туреччини), частина тече далі Мармуровим морем тощо до Італії повз Корсику, до Франції, до Англії.

Нафта рухає Сітроєнові, Рольс - Ройсові авта, радянська нафта примушує хвилюватися європейських паливних монополістів — нафта тече повз каравани верблюдів, повз мости Олександра Македонського поблизу Мцхета, в Аджарії допіру збудований нафтогон перестрибують барси, нафта потрапляє на беріг Чорного моря до послужливих казанів на тисячі тонн — у пароплави „Нерейд“, „Тигер“, „Лізбет“ і інші.

Видобути на узбережжі Каспію, нафта народила місто Батум — торговельний порт першого рангу тут — у тисячі кілометрів від Баку.

Нафта народила порт — нафта народила аджарський пролетаріят, промисловість, пролетарську ідеологію тут, у країні пралісу й чадуру.

Ціла республіка на 200 тисяч чоловіка оточила нині отвір нафтогону, ціла республіка гуртується навколо нафти. Нафта рухає не лише Сітроєнові авта і наші радянські фінанси — нафта індустріалізує аджарську СРР. „Ехопромисловість“ Аджаристану, (бо вона є тільки функція від бакінської промисловости) гуртує навколо себе чим раз більшу кількість робітників і чим раз менше лишається в Аджарії тих, хто не відчув на собі індустріального темпу нового життя, чим раз менше лишається тих, хто ніколи не підходив до нафтогону й не прислухався, як пульсує в ньому нафтова цівка.

До Аджарії потрапив я з Вірменії.

Каміння Вірменії, сірі тони, що лише через світлофільтрові окуляри набирають різнобарвности — все це зникає. Розцвітом іде потяг і аджарські кольори розцвітають на тлі сонця, що сходить. Навколишній пейзаж із потяга нагадує справжній АРХ'овський плякат — народження країни — де невідмінно сходить сонце й промінням своїм освітлює землю, що відроджується, звільнена від капіталістичних шкідників.

З'являються магнолії — суміш водяної лілії з тополею, пальми, при чому від них зовсім не тхне мішаниною фарби, повсти й сосни, як від пальм, що прикрашають собою вестибюлі харківських ресторанів.

З'являється бамбуковий ліс — починаєш почувати себе просто таки в крамниці рибальських приладів, де стоять суцільним лісом бамбукові вудки.

З'являється море, з'являються Чаквінські чаєві плянтації, нарешті, після численних передбатумських зупинок з'являється саме місто — Батум, столиця

Аджарії, де живе до 15% всієї людности республіки. Коли порівняти відносно Батум з Харковом, де живе 1 $\frac{1}{2}$ % населення УСРР, можна зрозуміти, яку величезну питому вагу має Батум в житті цілої Аджарії.

Тепер я дозволю собі маленький відступ.

Що таке південь? Тепло, а в теплій воді все живе, зростає удвоє швидче й легше. Усе, починаючи від держав і кінчаючи мікроорганізмами. Південь — це максимальне сприяння природи зростанню всього й саме через те все зростає нездатне витримати жорстоку боротьбу з зовнішніми силами.

Негри — південь, Англія — північ. Англія поневолила негрів.

Негри не могли витримати боротьбу з північанами, що легко завойовували ту чи ту колонію. Але після того, як яканебудь негрська країна підпадала під нівеляційний вплив капіталізму, для якого вже недійсні були жодні географічні й кліматичні умови — тоді веселі й розважливі негри примушені були працювати північними темпами в полуденних умовах, і їм парке південне сонце починало десь на Мозамбіку світити так само хижо, як десь на Гудсоновій затоці.

Так було в колонії європейського чи американського капіталізму. Машина нівелювала Південь і Північ, Захід і Схід.

Та не так стало в умовах будівництва соціалізму, хоч і тут машина нівелювала всі чотири частини світу. Але тут стало так: машина допомогла південній країні працювати для свого відродження за допомогою вищих європейських темпів. І коли ми побачили, як працюють в порті вантажники, як автами везуть вантаж, як вправляються аджарці з нафто - цистернами, як працюють в аджарському наркомосі — ми зрозуміли, що на 41 градусі східньої довготи нам світить загально радянське сонце.

Вся Аджарія виглядає так, ніби в оранжерію з тропічними рослинами поставлено електро - двигуна.

Що є в Батумі від оранжерії?

Низовні Батум — місто курортників. Щороку сюди приїзять десятки тисяч тих, хто хоче на власні очі побачити радянську екзотику — адже дуже своєрідно виглядає церобкооп в оточенні магнолій і продавниця цигарок, що мирно куняє під справжнісінькою пальмою. Щодо скорпіонів, що зустрічаються на кожному камінному мурові — то це вже є вища точка східньої краси, що незвичайно впливає на експансивних курортників. Ввесь Батум зовні є місто відпочинку. Влітку населення в Батумі більшає на кількадесят тисяч людей і тоді Батум живе особливим життям. Батум стає містом для розваги. Я не маю під руками найміцнішого засобу мистецького репортажу — статистики, але дуже цікаво було б порівняти розподіл професій у Батумі та якомусь іншому некурортному місті. Курортники шуткують, що в Батумі на 30 тисяч мешканців — було:

- 3 тис. чистільників черевиків,
- 1 тисяча гондольєрів,
- 3 тис. перукарів,
- 1 тис. візників.
- 5 тис. продавців морозива,
- 5 тис. фахівців з інших галузей т. зв. треттерядних людських потреб: різьбярів, мозольних операторів тощо.

Я не відповідаю, зрозуміло, за точність наведених чисел, але вони здатні хоч і в гіперболічній формі приблизно передати характер „курортного“ Батума. Цій частині Батума світило справжнє полуденне сонце і інфузорії зросли під його промінням у вигляді продуцентів людського дозвілля. Говорити з ними, гадаючи, що це — справжній аджарський пролетаріят — це все одно, що годуватися виключно цукерками.

На молу батумської гавані стоять човни, й ви можете щохвилини сісти на

них і проїхатися морем, зробити два чи три великих кола без усякої мети по морю, для чого — незрозуміло, адже вода скрізь однакова і човен лишається той самий і лише пітніє біля весел хлопчик, що „доставляє вам насолоду“ тим, що встромляє палицю в воду, тягне за протилежний кінець — палиця лишається на місці — човен пересувається наперед.

Можна пройти вулицями Батума, де стоять в ряд пальми. Пальми ці на зиму запаковуються в рогожу, щоб не замерзли. Можна купити в крамничці кинджала, дерев'яну паличку з написом „Тюркай“, якісь надзвичайно складні копії гір, що правлять за чорнильниці і ще багато всякої нікому не потрібної екзотики, що лише утруднює поворотний шлях до свого рідного міста — стільки пакунків набирає з собою пересічний екскурсант до Батума. Нарешті в численних духанах, де невимовний бруд — можна їсти різні страви під назвами „чахохбілі“, „сулгуні“, „мацоні“ й інші, що дуже мало придатні для сприймання „європейським“ шлунком і що пахнуть невимовно „гостро“, і що їх не можна їсти, не опікшись перцем. Потім можна пити цинандалі, напереулі, кахетинське і т. інш. й навантажившись екзотикою, чекати, поки тебе десь на вулиці підбере міліціонер.

Ми пройшлися узмор'ям до пляжу. Тут влаштовані різноманітні „поплавки“ і інше приладдя найоригінальніше споживати страву: над водою, на палях, під землею і т. д.

На обрії виднівся закордонний пароплав — щось на зразок казана на скільки тисяч тонн нафти. Пароплав повільно посувався до гавані і мені як раз вистачило часу подумати про романтику кораблів в інтерпретації наших доморослих романтиків, що кохаються в океанах, утворених не стільки з природи, скільки з географічної мапи. Пригадалася фраза з одного з таких творів: — „А ось і корабель, старий бродяга“... Я подивився на карту рейсів чорноморського пароплавання. Там були означені точні години відбуття й прибуття пароплавів з такого то порту до такого то. Питання, який же в біса „бродяга“ сучасний корабель, коли під страхом штрафу капітан не має права спізнитися ні на хвилину від визначеного оптимального часу прибуття пароплаву до певної точки. І що це за „бродяга“ пароплав, коли він рухається з точністю машини, з точністю конвеєра на заводі „Серп і Молот“?

Вулицями Батума постійно роз'їжджають десятки автів. Тут, як і взагалі на Кавказі, надзвичайно розвинене авто - сполучення. Авта звідси відправляються на кордон (радянсько - турецький) та ще в кількох окремих напрямках. Отже щодо автомобілізму вже тепер Батум має такий вигляд, як українські міста матимуть бодай через пару років.

Вулицями старого Батума дивно ходити: старий Батум, це якесь місто небіжчиків, або збірка афоризмів В. Поліщука: принаймні про смерть кричать всі паркани Батума — там порозвішувані проклямації про смерть того чи іншого батумського пожилця й про ті чуття, що панують зараз над його найближчими знайомими. Виявилося, що проклямації про смерть розвішують замість давати про це оповіщення до газети — дивний звичай.

Старі батумські пожилці дізнаються про інші міста лише таким способом. Розпитавши нас і виявивши, що ми з Харкова, один шановний батумський пожиалець сказав: „Ну, як же, мені відомо, що Харків аж надто зріс останніми роками“. І коли ми спитали його, звідки він про це знає, він розповів, що до Харкова тепер вивозять далеко більше мандаринів, ніж за старих часів. Про те, що Харків — столиця України, цей пожиалець нічого не знав. Натомість він скаржився нам, що, мовляв, руських страшенно „пригнобляють“ тут, в Аджарії.

Що таке є Аджарія?

Аджарія — рідна мовою й звичаями Грузії. Але через деякі обставини

Аджарія підпала на кілька сторіч впливу Ісламу. Аджарськими горами пройшлися вершники Стамбулу, й князі Аджарії піддалися їхній владі. В Аджарії повелася мусулманська релігія. Оттомани занедбали цю країну, вони ставилися до неї тільки як до опорного пункту підчас наскоків на Грузію. Так тривало до 1879 року, коли Аджарія перейшла до рук російського царського уряду.

Феска аскера зникла, натомість над Аджарією запанували нагаї царських жандармів. Аджарія тоді називалася „Батумською областю“.

Аджарію колонізували, й палаш царського жандарма з успіхом замінив там ятагани султанських аскерів.

Року 1917 й 1918 тут міцно сіла англійська окупаційна частина. Англійці говорили про допомогу „руським братам“ на всім терені колишньої Росії і в той же час дбайливо підбирали до своїх рук усе, що вигідно було взяти й що погано лежало в майні „братів“. Англійську політику можна було порівняти з поведінкою людини, що сидить біля ліжка багатого свояка, робить сумну міну, потупляє сумно очі в долівку й оцінює коштовність паласа, що тую долівку вкриває.

Англійці прийшли сюди як окупанти — з такими ж методами панування, як і в Індії, або в Африці. За методом — розділяти, щоб панувати, англійці нацьковували аджарців на грузинів і користалися з їх ворожнечі, щоб знести країну і тим допомогти собі в її знекровленні.

Англійці нікого не боялися тут. І аж тоді, коли запанувала грузинська меншовицька влада, англійці пішли з Батума й поступилися тим, що замінили окупаційні імперіялістичні методи на більш витончені. Адже англійці завжди могли мати зиск, взявши лише відповідні концесії в грузинського меншовицького уряду. Отже, англійці евакуювалися з Батума. Тут запанував меншовицький уряд. Для відповідного оброблення грузинського „суспільства“ до Батума приїхав... але не сер Ловренс, а пан Карл Кавтський. Старий соціалдемократ мав запевнити грузинську демократичну республіку в щирості дружніх почувань до неї з боку „європейської прогресивної думки“.

Стара пісочниця Кавтський приїхав і до Батума. Тут він зфотографувався в зворушливому альянсі з місцевими гранд - дамами, жінками батумських легальних соціал - демократів; ми бачили це фото, — струसेве пір'я на капелюхах гранд - дам заступило для людини з бездарним кінцем червоні прапори революції. Тут, в оточенні пасторш і клясних дам демонстрував Карл Кавтський, колишній поплічник Карла Маркса, а потім — полковника Ловренса, свою собаку - старість.

Для загарбницьких зазіхань світової буржуазії навіть спорохнявілий дідуган Кавтський був відряджений на прощу до меншовицьких святинь у Грузії. Карле Кавтський! коли ви їхали Грузією — чи думали ви, що може гуркіт коліс вашого салон - вагону заглушає передсмертні хрипи Шаумяна та Джапарідзе?

Карл Кавтський повернувся з свого турне, а за ним хутко поїхали в еміграцію й грузинські та аджарські меншовики — 18 березня 1921 року замість Батумського району з'явилася Автономна соціалістична радянська республіка Аджаристану; вісімнадцятого березня — приблизно дев'ять років тому.

У нас на Україні вже давно була закінчена громадянська війна. В цей час — лісами Аджарії насувалися червоні партизани на меншовицьке військо і на довготі 41 градус ще лише починалася радянська організація Аджаристану.

Важка була робота партійних органів Аджаристану за часів первісної його радянської — не легша, ніж нині, коли йдеться вже про цілковиту індустріалізацію цього прасупільства.

Населення Аджаристану було здеморалізоване тюрками, царатом, окупантами, меншовиками. Усі вони говорили різні речі й усі однаково грабували мирну селянську людність. І коли прийшли до влади більшовики — довгий час населення не піддавалося жодним організаційним заходам — воно воліло

замикатися в вузьку шкаралупу хатніх інтересів, де панував молла, де на чолі всього стояла медресе й де мрії про едем компенсували всіх баранів і буйволів, що їх забирали собі по черзі всякі колонізатори.

Радянська влада по - своєму підійшла до справи радянізації Аджаристану. Вона зрозуміла, що в масі — аджарський нарід затурканий, він боїться всіх влад однаково, бо всі вони однаково грабували й зневажали аджарський нарід. Радянська влада в Аджарії знала, що навіть у народній говірці „владу“ подекуди дорівнювано „розбоєві“ — і через це влада — кілька по-комуністичному настроєних аджарських інтелігентів і невеликий контингент аджарців, що встигли навчитися клясової науки на промислових підприємствах Закавказзя або в контррозвідках окупантів, — почала з вивчання своєрідних умов роботи серед цього затурканого, зневіреного народу. І перше гальмо, яке треба було зруйнувати, щоб не перешкоджало воно роботі компартії над відродженням Аджаристану — це була мусулманська віра. Це гальмо й досі ще не зруйноване остаточно, а про історію його руйнування колись треба буде написати цілі томи — такою повчальною може бути ця боротьба. Релігія почала робити опір всяким нововведенням радянської влади, релігія висунула трьох китів, що протистояли на селі зовсім не китоподібним головам сільрад;

Ці три кити були й є:

медресе

Молла

Чадур (паранджа).

Медресе — місце, де сидить ходжак („вчений“) або молла і звідки його треба вигнати. Молла — це мусулманський піп, а паранджа — це суцільна смуга чорної шовкової матерії, що прикриває обличчя аджарки й не дозволяє їй бачити своїх рухів.

Ходжак або молла сидів у медресе.

Він подекуди сидить там і тепер. Медресе — релігійна школа, де дітей вчать Корану, мусулманської релігії. Там і досі інколи б'ють неслухняних учнів, що не хтять вивчати всі ті велемудрі речі арабською мовою та ще й незрозумілим, без краю важким арабським шрифтом.

Факт дивний і такий, що з першого погляду нібито має вкрай здивувати.

Але зрештою, він зрозумілий.

В Аджарії справа стояла так, що аджарці ледве - ледве згоджувалися надсилати своїх дітей до школи взагалі. А колиб там не було іще й ходжака та молли в ролі пастиря дітей аджарських — Аджаристан лишився б без шкіл, без учнів та до того ж і без навчителів. Отже, аджарська наркомосвіта на чолі з її наркомом, що лише допіру встиг скінчити комуністичний університет і одразу ж поринув у роботу над відновленням своєї батьківщини, вирішила, що краще зберегти старий кістяк шкіл і повільно, але без упину почала той кістяк радянїзувати. Закрити медресе, тобто релігійну школу, що існувала при мечетові, було неможливо, довелося відкрити паралельні радянські а то й мішані школи і аж досвідом, виявляючи перед населенням, що радянська школа дає практичні знання, корисні для сільського господарства, для агрикультури, а стара школа лише паморочить голову дітям, — аж таким способом пощастило вдало конкурувати з медресе. Молодь, що скінчила радянську школу — вживала певного впливу на батьків, на дітей сусідів — і це позначилося на величезному збільшенні кількості радянських шкіл. Були влаштовані й перекваліфікаційні курси для викладачів, що тільки за старими методами могли вчити дітей — це також було одним із заходів, що допоміг перебороти першого кита старої Аджарії. У пам'яті аджарського наркомоса, як найкращі трофеї, зберігаються кілька вимог від місцевого селянства — закрити їхню медресе й натомість влаштувати радянську школу.

І от наслідки — 1924 року було тільки 35 радянських трудшкіл — нині їх стало вже 114. А коли полічити всю людність Аджаристану, то вийде, що на кожну тисячу людности припадає майже по одній радянській трудовій школі. Це величезні наслідки.

Коли я намагаюся уявити собі графічно цю дивну й химерну сітку радянсько-релігійних (у теорії поезії це зветься оксіморон) трудшкіл — вони уявляються мені чимсь подібним до кількакольорового плякату, що в нього — мінливі фарби — синя переходить в зелену, зелена в жовту, жовта в червону. Так і з народньою освітою в аджарському селі. Школи там поволі червоніють, але червоніють без упину. Зовсім інша справа, зрозуміло, в Батумі. Я вже говорив про те, що Батум розмірно незвичайно велике місто для Аджаристану. Батум є рушій, що рішуче впливає на життя цілої Аджарії, й через те він є ніби велетенська майстерня, де в спішному порядку підготовляється аджарський пролетарят та пролетарська інтелігенція.

Пролетаріату в Аджарії було всього до 500 чоловіка, інтелігенції — чоловіка з десять. Кадри пролетаріату склалися з робітників батумського порту, інтелігенція — з тих небагатьох аджарців, яким щастило перебороти релігійні й побутові забобони й потрапити до якогось університету, насамперед київського (отже, мені пощастило під пальмами поговорити з одним аджарським товаришем українською мовою).

Нині пекуче й невідкладне завдання соціалістичного будівництва в Аджарії підготувати великі кадри кваліфікованих робітників для „ехопромисловости“ в Батумі, — розвивається діяльність нафтобуду, а щоб підготувати низку кваліфікованих робітників — потрібна сітка вишів, що готують для того фахівців.

У самому Батумі дуже вогкий і теплий клімат, це спричиняється також до створення відповідного вишу: одже потрібний тут сільсько-господарський технікум, що готуватиме кадри робітників для плянтацій кавчуку, герані, етерних рослин, тютюну, рижу, чаю, бамбуку.

У самому ж Батумі так добре стоїть справа з дитсадками, дитмайданчиками, дитбудинками, трудшколами, десятирічками, профшколами — що аж просто годі й писати: не так цікаве мені зараз те, де все гаразд, а те, що треба збудувати, те, що знаходиться в процесі, а не в „благополуччі“.

Наркомпрос Аджарії посиленням темпом готує робітників для аджарського села. Тут є свій пединститут, куди беруть на стипендію сільських комсомольців та комсомолок. Вони приходять із села лише трохи свідоміші за своїх безпартійних однолітків, вони ледве-ледве усвідомлюють собі, що таке індустрія, як можна колективізувати село, що таке комуна, яким саме способом люди довідалися, що нема бога, чому не можна носити чадура й т. д. Вони перебувають на протязі чотирьох років у пединституті й повертаються до свого села зовсім сучасними радянськими людьми, що можуть сперечатися про теорію затухаючої кривої, про теорію відносности Айнштайна, про потребу тракторизувати радсоюз, про пролеткульту й попутників, — вони повертаються до свого села, де були лише мешканцями й кавчुकосіями — повертаються туди суспільнознавцями, математиками, природознавцями й вихователями дефективних дітей — вони приходять до свого села, звідки вийшли в чадурі — по європейському одягненими людьми, хлопці сміючись дивляться на горян з кинджалами, дівчата порскають від першого ліпшого чадура, що вони його бачать на своїх товаришках. Так виникає перший конфлікт, перша розколина між старим та новим аджарським селом, конфлікт, що його надалі старанно поглиблюють та ускладнюють комсомольці. Вони працюють по установах політосвіти, по хатах - читальнях, їм допомагають радіо та кіно. На кіносеанси приходять навіть жінки в чадурах,

а як зпід чадура побачити кінофільма неможливо — виробився неписаний закон, що на кіносеансах жінки мають право прилюдно скидати чадура.

І іноді те, що бачать жінки зза знятого чадура — примушує цілі села — по триста, чотириста чоловіка — скидати чадура прилюдно й заявляти чоловікам, що його вони вже ніколи не одягнуть.

Щоправда, здається тільки в кіно-фільмах східня жінка щасливо раз і назавжди скидає чадура. Справді ж, це не така легка справа, — й часто трапляється, що жінки знов надягають чадура. Чому це вони роблять? чому аджарська жінка натягає на себе в тропічну спеку квадратний метр чорної шовкової матерії, що заважає їй дихати, що псує їй обмін повітря, що через неї вона рано старіє, хоріє на сухоти? В традиційному уявленні аджарців — ходити без чадури, це значить бути повією. І тому аджарка не може часто витримати, що чоловіки посміхаються з неї, тоді вона знов дістає чадура й надягає його. І це роблять іноді жінки навіть проти волі своїх чоловіків, коли вони не можуть витримати знущання з боку сторонніх мужчин.

В чадурі ходять іще навіть на вулицях Батума. Народилася спеціальна градація носіння чадурів: чадур повний, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ чадура. Це дуже своєрідна градація: в повному чадурі ходять переважно по селах, або на околицях Батума, де не соромно в нім ходити (адже тепер не тільки соромно не ходити в чадурі, але й соромно в нім ходити — становище вельми складне, заплутане й парадоксальне, бо коли ходиш в чадурі — сміються одні, коли не ходиш — сміються другі, словом, як у байці Ляфонтена, коли батько з сином, прислухаючися до людської думки, повинні були нарешті не їхати на віслику, а нести його на руках). Повний чадур вкриває цілком обличчя жінки суцільною пеленою. Крізь нього нічого не видно, в ньому немає дірок навіть на очі і жінка іде, натикаючися на прохожих. Три чверті чадура — це тоді, коли жінка дозволяє собі раз по раз відкидати його набік рукою і тільки, коли побачить, що нікого нема — тоді вона піднімає його рукою, коли ж назустріч іде хтось не з європейців (європеець - чоловік до східньої жінки — мусулманки „не доходить“, як то кажуть, тобто він для неї не чоловік, а порожнє місце), чадур спішно лягає на своє звичне місце. Половина чадура — це тоді, коли знято першу суцільну смугу матерії, вірніше відкинуто її назад, а натомість на очах досить густа фата. Четверть чадура, нарешті, коли й матерію й чадуру відкинуто назад, але жінка закриває обличчя (ріт, ніс) рукою, загорнутою в хустку.

Коли вже я заговорив про чадури, треба зупинитися на одному додатковому моменті: в журналі „УЖ“ очевидно з агітаційною метою пропагувати безчадур'я в аджарських селах був уміщений такий малюнок: фото жінки в чадурі й фото її ж таки без нього, при чому для фота жінки без чадура була спеціально дібрана така красуня, що її можна було б назвати „місс Уесесвіт“ (так називають премійованих на всесвітніх конкурсах красунь). Напис під цим агітаційним малюнком був такий: „Яка краща?“ — отже мораллю малюнка було „товариші жінки, скидайте ваші чадури, дайте нам, носіям української культури, вільно милуватися з ваших красот“.

Дозвольте мені, людині, що зустрічалася з жінками, що ходять у чадурах, дати свої об'єктивні свідчення з приводу зачепленого „УЖ - ем“ питання.

Як людина, до всього цікава, я безперечно не забув зазирнути під чадура тим, хто його носив навіть повного. Величезне розчарування чекало на мене. Чадури, на моє скрайне розуміння, носять виключно негарні жінки. Мораль цього така: коли пишеш про східніх жінок, то не керуйся тут з ідеологічного боку етикетками „Брокера“ або „Ралле“.

В Аджарії — 85% неписьмених, в Аджарії ще нема жінок - вчительок і аж цього року педінститут випустить перших трьох. Це так, статистика.

Ми поїхали до одного з прикордонних селищ Аджаристану — до села Аджарі - Цхалі, що в перекладі означає „аджарська вода“. Від Батума до того селища було понад 15 верстов — рівним шосе, таким незвичайним для Кавказу. Тут шофер їхав майже затуливши очі — такою пустою справою була для нього поїздка тут без потреби щохвилини повертати колесо на 180 градусів.

Ми їхали узбережжям річки Чорох, річки, що є кордоном між СРСР та Туреччиною. Отже, коли діти на одному боці Чороха пускали в воду корабель із паперу, то траплялося так, що він припливав до кордону іншої республіки, перепливав із капіталізму до соціалізму. Жовтий Чорох поспішав до моря, на тому його боці було те, що називається „закордоном“; слово „закордон“ — це слово, що примушувало завжди замислюватися, справжній же закордон по - справжньому розчарував: ніякої одміни від нашого боку — ті ж самі дерева, гори, каміння.

Була п'ятниця, святковий день у мусулман. (Нас цікавить, що буде з цим днем відпочинку, коли приїде до Аджарії безперервний тиждень, як пристосуються до цього молли?). На призьбі кожної саклі сиділо по кілька чоловіка, що поважно мовчали й лише інколи обмінювалися якимнебудь екзотичним зауваженням, що його на жаль ми не могли перекласти. У чайхані, куди ми прийшли — не було абсолютно нічого їстівного й ми не могли поснідати, хоч з ранку нічого не їли. Пояснилося це тим, що в святковий день ніхто не хоче нічого готувати, ніхто не хоче трудитися.

Поки ми сиділи в чай - хане, до нас підійшов... Сава Голованівський, український поет, член ВУСПП'у. Сава підійшов до нас і відрекомендувався Мамутом Меметовичем Сакарадзе, місцевим комсомольцем. Аж тоді для нас стало ясно, що Мамут тільки дуже подібний до Сави Голованівського.

У супроводі Мамута ми пішли до села Аджарі - Цхалі й суміжних Кеці - Кеці та Циві - Циві. Обидва ці села — на горі, іти до них треба понад годину, перш ніж підійдеш до перших хат цього села. І то іти доводиться ввесь час угору, не знати на скільки сот метрів. Від такої безперервної ходи сорочка вкривається потом, очі починають лізти на лоба й серце відмовляється працювати нормально. Можна собі уявити, як то зручно жити мешканцям цього вертикального села, коли їм доводиться кілька разів на день спускатися і знов сходити вгору.

Коли сходиш угору, ще не так відчуваєш різницю температури, бо піднімаєшся поволі, коли ж згодом спускаєшся вниз, тоді відчуваєш себе так, ніби через дах потрапляєш взимку до теплої кімнати, на стільки на горі холодніше, ніж унизу. При великій фантазії можна собі уявити, що мешканці нагірного села нагорі ходять у кожухах і лишують їх висіти на деревах, коли сходять униз — туди, де субтропічне пекло.

По дорозі Мамут розповідав нам про життя свого села. Тут є, сказав він, комсомольський та піонерський осередки, що існують уже довший час та досить твердо на ногах стоять. Піонерський осередок досить численний — у ньому до півсотні піонерів, нічим не можна було втримати аджарцхальських дітей од вступу до осередку, і батьки примушені були погодитися на вимоги своїх дітей — хоч і відчували до певної міри батьки, що піонерський барабан — то є „барабан печалі“ над старою Аджарією, над Ісламом. Є й комсомольський осередок, є клуб, багато допомагають у роботі прикордонники, і скоро, може коли повернуться кілька чоловіка односельців з грузинського комуністичного університету — тоді в цьому селі буде цілий осередок людей з вищою комуністичною освітою й тоді „село перестрибне через віки“.

Ми піднялися вгору. Мамут розповідав нам, що ще вчора тут застрелили вночі барса, а прикордонники ще й досі не повернулися з полювання на ведмедів; ми підійшли до мечету, поряд якого стояло й медресе.

На призьбі мечету сиділи два діди. Вони були вже дуже старі—вони правили за помходжаків, вони були мабуть старіші за мусулманську віру. Вони подивилися на нас, як на людей з другого світу — ці дідугани, замкнені в межах своєї віри, свого села.

Вони подивились на нас і коли побачили фото - апарат, що був на них наставлений — найстарший щось сказав повагом і грізно. Ми вирішили, що він наказав забити гяурів, що насмілилися наставити на нього шайтанове знаряддя—проте Мамут переклав нам: „Старий каже, що в Батумі йому колись заплатили 5 крб. за дозвіл зфотографувати себе, так він лається, що ви його фотографуйте безплатно“. Ми попросили Мамута непомітно сісти поруч старого, Мамут сів і ми зфотографували стару й нову Аджарію поруч. Старий озирнувся, коли почув, як стукнула пружина фотоапарату — він сердито лаявся з Мамутом, що підвів його. А Мамут — він був ближчий нам, чужоземцям, яких він уперше побачив і що з ними ледве міг розмовляти мовою, де на одне слово припадало п'ять жестів, десять „м - м - м“, три вибачливих посмішки — він був ближчий нам, цей хлопчисько з агротехнікума, з країни швидких темпів—ніж „рідним“ дідуганам, що з ними він щодня бачився.

Ми оглянули все село. Ми прийшли до кукурузяних засівів таких високих, що за ними міг сховатися навіть я. Ми пройшли до будинку нашого Мамута, будинок цей був єдиний на селі — будинок європейського зразка, з високими стелями, з стільцями—зручний і просторий.

У нашій пам'яті ще жило враження від мечету — там було темно, поряд мечету була медресе — невеличка хатинка, де на лавах розташовувалися школярі — писали вони на колінах у себе — ходжак жив поруч у кімнаті, діти готували йому їжу, діти опалювали взимку й освітлювали йому ввечері кімнату; ми пригадували обстановку медресе, що була нам раніше відома з середньовікових малюнків.

Ми хутко йшли вниз, нас супроводив вереск молли, що в цей час як раз справляв намаз — він галасував на весь повіт щось високим і огидним голосом.

Ми пішли вниз, у село, до клубу ДПУ, де висіли лозунги „Хай живе спілка прикордонника з пухарою (бідняцтвом)“ — ми пройшли вниз на 300 метрів і на п'ятсот років уперед — у сучасність, ми перерізали на протязі цих трохсот метрів цілу добу — від медресе до студента агротехнікуму й до ДПУ.

Ми поїхали назад — Мамут і прикордонники лишилися на пості.

Вони лишилися на пості в країні, що стрибає через віки, що зростає, шириться і міцнішає.

— Пане молла. За якийсь рік вашим тенором ви не перекричите піонерських барабанів і шуму індустрії.